

Gille Zsuzsa

LÉTEZIK-E SZOCIALOCÉN?

BEVEZETŐ: SZOCIALIZMUS ÉS ANTROPOCÉN

Mi a kapcsolat az antropocén és az államszocializmus között? Ez együgyű kérdésnek tűnhet, ugyanis az már a vonatkozó szakirodalom felületes tanulmányozásából is kiderül, hogy a szocializmushoz, a kommunizmushoz vagy a Szovjetunióhoz akár csak távolról is kapcsolódó fogalmak kizárólag akkor bukkannak fel az antropocénnel foglalkozó szövegekben, amikor a globális ökológiai válság jövőbeni megoldásának politikai lehetőségeiről van szó. Balogh Róbert történész nemrégiben megjelent írását (2018) kivéve úgy tűnhet, hogy ennek a kérdésnek nem sok jelentősége van.

Az egykori Második világ történetét ismerő emberek minden bizonnyal fel tudják idézni a régió elpusztított tájainak képét és/vagy a propaganda plakátokat, amelyek magabiztosan ünnepelték az emberiség képességét arra, hogy a természetet radikálisan átváltoztassa. Valóban csábító dolog egyenlőségjelet tenni a természet korai kommunista ábrázolása és a Nyugat múltja közé. Hiszen a 18. és 19. század Amerikájához és Nyugat-Európájához hasonlóan az államszocialista blokkra is jellemző volt a modern ipar, a nagyszabású infrastrukturális beruházások és a városi látképek esztétizálása. Az akkoriban uralkodó gondolkodásmód valahogy így foglalható össze: „gyorsan megépítjük ezt a gyárat, utat, erőművet stb. a régóta megtagadott emberi szükségletek kielégítése érdekében, a következményekkel pedig majd később foglalkozunk” – ez pedig kiegészült a következő feltevéssel: „semmilyen következmény nem lehet elég súlyos ahhoz, hogy lelassítson bennünket; amennyiben ez mégis bekövetkezik, akkor a szocialista mérnökök és munkások leleményessége biztosan megoldja majd a problémát.” Szocialista leírásokban – például propagandaanyagokban – gyakran állították szembe a nagy átalakulást megelőző és az azt követő állapotokat. Sokszor felbukkan ezeken egy elmaradott vagy lepusztult táj vagy városi tér képe, amely egy radikális átalakításnak – egy gyárnak, erőműnek, infrastrukturális beruházásnak, talajrendezésnek vagy egy modern funkcionális lakóépületnek – köszönhetően vált hasznossá. A hasznosság fogalma központi jelentőséggel bírt mind a propagandisztikus leírásokban, mind a természet átalakításával kapcsolatos elgondolásokban. Egy folyó teljesen haszontalan egészen addig, amíg energiáját fel nem használják egy vízerőműben. Egy erdő nem hasznos, amíg ki nem irtják. Egy mező a rá épített ipari létesítmény, vagy a területén használt mezőgazdasági nagygépek révén nyeri el hasznosságát. Ez a modernizmus ismerős közhelye, ám a szocialista kontextusban világosan meg van nevezve a modernizáció haszonélvezője: az ipari munkásosztály.¹

1 Hasonló témájú amerikai propagandaanyagokban például a folyamat haszonélvezői az „elmaradott indiánok”, vagy a nemzet egésze.

Emellett sokan – Magyarországon legalábbis – burzsoá időtöltésként tekintettek a természetvédelem 20. század elején meghonosodott formáira, mint például a madarászatra, vagy a természetjárásra, noha az utóbbinak erős munkásmozgalmi gyökerei voltak, (ld. K. Horváth 2013). Ez azonban nem jelenti azt, hogy semmilyen figyelem nem irányult egy sajátosan szocialista kiránduló hagyomány meghonosítására (ld. Bódai 2012) vagy zöld terekre: ugyan kialakításuk jellemzően a lakótelepek építésének utolsó lépése volt, a zöldövezeteket a szocialista életmód, a kemény munka és az értelmes kikapcsolódás alapvető hozzávalójának tekintették. A szabadban való időtöltés, a friss levegő élvezete és a napozás az egészségmegtartás fontos elemeiként voltak beállítva. Ugyanakkor a városokon kívül megtalálható természetre, a kertekre, szőlőbirtokokra, kiterjedt termőföldekre jórészt egy régi civilizáció maradványaiként tekintettek, amelyek túlzottan ki voltak téve a természet önkényének és nem voltak eléggé átformálva vagy a szocialista termelés és életmód szolgálatába állítva. Marxista terminológiával kifejezve: ezek továbbra is a szükségletek birodalmát testesítették meg a szabadság birodalma helyett. Ez a felfogás részben kulturális asszociációknak volt köszönhető – elég csak „a falusi élet bárgyúságáról” szóló idézetre (Marx és Engels ([1848] 1959) gondolnunk –, másrészt pedig annak a politikai beállítódásnak, amely a mezőgazdasági területeket az idegennek vagy legjobb esetben is csak szimpatizánsnak tekintett, mindig gyanakvással méricskélte parasztságához kötötte.

Az antropocén-érv képviselői szerint a természet ilyen reprezentációja általános jelenség, nincs benne semmi egyedi: nem más ez, mint a modern Ember önhittsége. És éppen ez a lényeg: a kapitalista geopolitikai rendszer ősellensége hiába épült más föltevésekre a társadalom és természet viszonyát illetően, és hiába tűzött ki radikálisan más célokat a természet használatával kapcsolatban, a végeredmény ugyanaz a modernista rémálom lett, amit a meghaladni kívánt osztálytársadalom is eredményezett. Miért történt mindez? Talán a technológiai és tudományos racionalitás kéréhetetlen determinizmusa lehet az oka, mint ahogy azt a frankfurti iskola gondolkodói állították? Vagy igaza volt Leninnek és ez az eleve elvetélt „szocializmus egy országban” kísérletének nem kívánt mellékterméke volt? Vagy arról van szó, hogy az államszocialista kísérlet egy már létező kapitalista világrendszeren belül valósult meg? Véleményem szerint a válasz attól függ, hogy pontosan milyen léptéken vizsgáljuk a problémát.

Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a globális ökológiai probléma kérdését először szovjet tudósok és nem nyugati ökológusok kezdték feszegetni. Ahogy a kommunizmusnak is globálissá kellett volna válnia ahhoz, hogy győzhessen, a fenntartható társadalom kialakításához is erre lett volt szükség. A természet feletti uralom korlátozása helyett a témával foglalkozó szovjet kutatók azzal voltak elfoglalva, hogy kidolgozzák a természeti erőforrások menedzselése és a Föld ökológiájára gyakorolt emberi hatások mérséklése közötti koordinációt. Ezen dolgozott többek közt az orosz Nyikita Mojszejev is, aki az 1980-as

években a globális bioszféra ellenőrzését végző számítógépes ellenőrző rendszer kiépítésébe kezdett (Rindzevičiūtė 2018). Gyakran elfelejtődik, hogy Paul Crutzen, az antropocén elmélet kidolgozója fontos inspirációként hivatkozott a szovjet tudományos eredményekre, konkrétan arra a nemzetközi kutatói hálózatra, amelyben felbukkantak és szárba szökkenek olyan korai elképzelések, mint a bioszféra vagy a nooszféra fogalma.² „Vernadskij a nooszféra-t az élőanyag-fejlődés egy szakaszának tekintette, amelyben az emberiség geológiai erővé lép elő és az emberi elme (oroszul: *razum*) a változás motorjává válik” (Rindzevičiūtė 2018: 2). Ezt az elvont filozófiai elgondolást Mojszejev olyan elméletté kívánta alakítani, amely segítségével az alkalmazott tudomány új irányelveket tud kidolgozni. A fogalom Crutzennel közös munkájuk során is előkerült, amikor a nukleáris tél szimulációján dolgoztak, miközben Reagan a csillagháborús elképzelései népszerűsítése érdekében igyekezett az amerikai állampolgárok számára elfogadhatóvá tenni a „korlátozott nukleáris csapás” gondolatát. Bár meglepőnek tűnhet a vasfüggönyön átívelő együttműködés egy ilyen ideológiailag terhelt kérdésben, a kooperáció látványosan illusztrálta azt a gondolatot, miszerint semmilyen fal, függöny vagy határ nem képes gátat vetni egy olyan nagyszabású környezeti vagy emberi katasztrófának, mint amit például több nukleáris töltet felrobbantása okozna az északi féltekén, vagy mint amivel a globális klímaváltozás fenyeget napjainkban. Mindezzel arra kívánok rávilágítani, hogy a szocialista tudósok, gazdasági döntéshozók és politikai elemzők részéről létezett egyfajta igény az államszocializmus természetéhez fűződő viszonyának feltérképezésére, amely számukra azonnal egy nemzetközi, sőt globális viszonyba ágyazódott.

Veszélyes lenne azonban kizárólag a globális léptéket elemeznünk, amikor arra kereszük a választ, hogy hol helyezkedik el a Szovjetunióban 1917 és 1991, valamint Kelet-Európában 1947–1948 és 1989 között létezett szocializmus az antropocén nagy narratívájában. Végső soron az antropocén-diskurzus távlati perspektívájából a központi tervezés évtizedei apró közjátéknak tűnnek csupán. Legalábbis ez a helyzet azokkal az időszámításokkal, melyek a mezőgazdaság kialakulását, az ipari forradalmat, vagy a fosszilis energia uralmát jelölik meg az antropocén korszak kezdetének. De elnézhetjük-e az államszocializmus mellőzését azokban a történeti munkákban, amelyek a valódi fordulópontot a Steffen és társai (2015) által „nagy gyorsulásnak” nevezett jelenséghez kötik, amely közvetlenül a második világháború után vette kezdetét? Milyen módon lehetne beemelni az európai, latin-amerikai, ázsiai vagy afrikai államszocializmusok ökotörténetét ezekbe a narratívákba? Erre négy lehetséges módot határoztam meg, egy-egy állítás formájában:

- 1) Az államszocializmus a kapitalizmussal lényegében egyenlő mértékben volt hatással a természetre.

2 A nooszféra a Földnek az ember tevékenysége által befolyásolt övezete.

- 2) Termelési módja és ideológiája miatt az államszocializmus nagyobb romboláshoz és a bioszféra nagyobb fokú átalakulásához vezetett, mint amire a kapitalizmus egyedül képes lett volna.
- 3) Mivel egy globális geopolitikai ellentét jelentős környezeti költségekkel (köztük alternatív költségekkel) jár, ezért az államszocializmus hozzájárult a rombolás fokozásához.
- 4) Az államszocializmus az antropocén történetében egyfajta törést jelentett, mely során rövid időre mérséklődött a környezetpusztítás.

Vegyük sorra a fenti állításokat.

A VILÁGRENDSZER-ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Mivel a csúcsideszakban a világ népességének harmada élt valamifajta szocialista rendszerben, ezért csak abban az esetben lehet amellett érvelni, hogy a szovjet blokk nem volt a kapitalizmusénál sem kisebb, sem nagyobb befolyással az emberiség természetére gyakorolt hatására, ha tagadjuk ezen társadalmak természetéhez való viszonyának sajátosságait. Ezen állítás mögött általában két explicit vagy implicit föltevés húzódik meg. Az egyik szerint a központi tervezéssel működő gazdaságok – némelyik nyugat-európai szociáldemokrata rendszerhez hasonlóan – lényegében államkapitalizmusok voltak: azaz olyan kapitalizmusok, amelyekben a termelőeszközöket az állam birtokolta. A másik, egy fokkal gyakrabban felbukkanó föltevés szerint ezek a társadalmak szerves részei voltak a kapitalista világrendszernek, a tulajdonviszonyok átalakítása és a gazdasági fejlődés megszervezése következtelen félperifériás stratégiák voltak a világrendszerben betöltött szerepeik megtartására, vagy javítására. Ahogy Andre Gunder Frank (1992: 42) fogalmazott:

„Nem lehet azt állítani tehát, hogy Kelet-Európa, vagy akár a Szovjetunió egy külön 'rendszerben' létezett volna, amely a vesztüket okozta. Éppen ellenkezőleg, bukásukhoz az vezetett, hogy ugyanannak a világ gazdasági rendszernek voltak a részei, mint mindenki más. Nem mintha lett volna más választásuk!”

AZ ÖKOLIBERÁLIS MEGKÖZELÍTÉS

Ugyan akkoriban nem az antropocénnel kapcsolatban alkalmazták, de a második állítás – miszerint az államszocializmus a kapitalizmusnál lényegesen nagyobb mértékben rombolta a természetet – rendkívül népszerű volt az 1970-es és 1980-as években a nyugati liberális politikai irodalomban. Mivel egy továbbra is meglehetősen népszerű gondolatról van szó, és mivel ez gyakorolta a legnagyobb hatást a poszt-socialista átalakulás környezeti következményeire, ezért kicsit bővebben kell foglalkozni vele. Az egykori kommunista országok tájainak vizuális reprezentációjában gyakran jelentek meg képek egymás mellett sorjázó kéményekről, korommal szennyezett házokról, parkokról és arcokról. Emellett gyakran ábrázoltak omladozó, romos városképeket és sűrű belvárosokat, melyek autói és autóbusszai a nyugati nézők számára a két világháború közötti időszakból ottmaradt relikviáknak tűntek. A technológiai elmaradottság és a környezeti erózió párba állítása azt sugallta, hogy az alulfejlettség okozza a környezetszennyezést.

Az elmaradottság mellett sokan a központi tervezésre épülő egypártrendszer sajátosságait emelték ki a környezetrombolás egyik fő okaként. Egy elterjedt nézet szerint mivel az állam birtokolta a termelőeszközöket, ezért érdekonfliktus alakult ki a termelés és a környezetet érintő szabályozás között (Goldman 1972). Eszerint az érvelés szerint magántulajdon és piaci mechanizmusok hiányában a szocialista vállalatokat semmi nem ösztönözte a hatékony termelésre és a környezeti szempontok figyelembevételére. Ezeket az állításokat a szocialista termelés magas anyagigényét mutató, hiányos statisztikai adatokkal támasztották alá. Egy másik nézőpont szerint a demokrácia hiánya és a cenzúra volt az alacsony környezettudatosság és a környezetvédő mozgalmak gyengeségének az oka (Ziegler 1992). Ezt alátámasztandó Csernobil szolgált tökéletes példaként. Ezen érvek fényében természetesnek tűnt az a várakozás, hogy az államszocializmus összeomlása Kelet-Európa zöld fordulatát hozza majd magával. Természetesen voltak páran, akik úgy gondolták, hogy ez a folyamat nem zajlik majd automatikusan. Ebből kifolyólag az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején vita bontakozott ki arról, hogy a frissen demokratizálódott kelet-európai országok előbb a piacgazdaságot építsék ki, és csak aztán foglalkozzanak a környezetvédelmi szabályozással, vagy inkább a környezeti szempontokat mérlegelve és azokhoz igazítva alakítsák ki a piaci intézményeket és a gazdaságpolitikát. Ugyanakkor egyik fél sem kételkedett abban, hogy a szennyezett múltat egy tisztább jövő váltja majd fel.

Mivel jelentős átfedés volt az 1980-as évek végének környezetvédő aktivistái és az ellenzék politikai és gazdasági értelemben liberális szereplői között, ezért a liberális környezetvédelmi diskurzus került hegemón pozícióba. Fontos felidézni, hogy az 1980-as évek során Magyarországon a reformközgazdászok az államot mint a gazdaságon kívül álló erőt festették le, amely állandóan beavatkozik a gazdaság egyébként autonóm szférájába

(Veress 1982, Simai 1990, Szlávik 1991). Ennek megfelelően a környezeti szempontokat szem előtt tartó kritika figyelme elsősorban a nagyszabású, olykor megalomán beruházásokra – például erőművek és vízduzzasztók építésére – irányult és ezeket jelölte meg a szocialista környezetrombolás paradigmátikus eseteiként, gondoljunk csak a bős–nagygyarosi vízlépcső elleni megmozdulások szerepére a rendszerváltásban. Az állami vállalatok kisebb léptékű, hétköznapi környezetszennyezése ritkán került szóba. E szerint a későszocializmusra jellemző sajátos környezetvédelmi diskurzus szerint az állami cégek voltaképpen a kapitalista magánvállalatok megfelelői voltak, csak éppen agyonnyomta őket az állami szabályozás terhe.³ Leegyszerűsítve: szerintük a tervezés ugyanazt a funkciót töltötte be az államszocializmusban, mint a piac a kapitalizmusban. A reformista szakirodalom szerint a szocialista menedzserek dilemmája egyfajta költség-haszon problémaként jelent meg: mivel a terv teljesítése nagyobb jutalommal járt, mint amekkora bevételkiesést jelentett egy-egy környezetvédelmi megfontolásokból kiszabott büntetés, ezért a menedzsment általában az előbbit választotta. „Több orosz közgazdász is arról panaszkodott, hogy a szovjet menedzserek gyakran hajlandók tudatosan megszegni a környezetvédelmi előírásokat és kifizetni az ezért kiszabott büntetést, csak hogy időre teljesítsék a tervet és így felmarkolják az ezért járó bónuszokat” – írja Goldman (1972: 173). E szerint a gondolatmenet szerint valójában a központi tervezés volt felelős a környezetszennyezésért, a vállalatvezetők pedig – bár módjukban állt volna környezetbarátabb gyakorlatokat választani – egyéni anyagi érdekeik mentén cselekedtek. Ez az érv nem csak a büntetések és bónuszok szofisztikált rendszerét feltételezte, hanem azt is, hogy a pénz önmagában hatékony ösztönző volt. A kelet-európai környezetszennyezés ehhez hasonló nyugati ábrázolásai azonban a központi tervezés természetének és logikájának alapvető félreértésén alapultak, és a központi tervezést lényegében a kapitalizmus hiányos másolatának tekintették.

Ezzel az elképzeléssel szemben dolgoztam ki a központi tervezés egyedi jellemzőkkel bíró, *sui generis* megközelítését, amelyben a tervező központ és a szocialista menedzserek logikáját és érdekeit a krónikus hiány és az abból fakadó túlélési stratégiák alapvetően korlátozzák. Ahelyett, hogy elfogadnám a használati érték és a csereérték közötti konfliktus mindenütt jelenlévőségét, és ezáltal az államszocializmust a nyugati kapitalizmus tökéletlen másának tekinteném, inkább a szocialista gazdaság és politika sajátosságait elemző írásokból indultam ki, amelyeket például Fehér, Heller és Márkus ([1983] 1991), Konrad és Szelényi ([1979] 1989), valamint Kornai János (1980) neve fémjelez. Egy korábbi írásomban (Gille 1997) rámutattam, hogy a központi tervezés rendszerében az adminisztratív használati érték és a szívességérték (*favor value*) rendszeresen összeütközésbe került a használati

3 Az az értelmezése, amely a zöld liberalizmust mint sajátosan későszocialista jelenséget írja le, összhangban van Johanna Bockman kutatásával a neoliberalizmus szocialista gyökereit illetően (Bockman 2007; Bockman és Eyal [2002] 2014).

értékkel. Más szóval: a természeti erőforrások és a környezet értékét nem az határozta meg elsősorban, hogy mennyiben voltak képesek kielégíteni alapvető emberi igényeket, hanem az, hogy tulajdonosaik vagy menedzsereik pozícióját mennyiben voltak képesek erősíteni például úgy, hogy a nyersanyagokért cserébe plusz erőforrásokat lehetett kicsikarni a központi vezetésből. Sajnos e tanulmány keretein belül nem áll módomban részletesebben kifejteni a kérdés ezen aspektusát, de összefoglalva az eddigieket: elemzésemben vitába szállok a nyugati baloldal által kedvelt állítással, miszerint a létezett szocializmus végső soron államkapitalizmus volt.

A HIDEGHÁBORÚS MEGKÖZELÍTÉS

A harmadik állítás – mely szerint az államszocialista országok a hidegháború résztvevőiként járultak hozzá a környezetromboláshoz – nem vesz tudomást a központi tervezés *sui generis* természetéről és annak a környezetre gyakorolt hatásáról. Ugyanakkor ez a megközelítés a 20. század ökotörténetét a hidegháború mátrixában vizsgálja, és ezáltal lehetővé tesz egy összetettebb elemzést. Sajnos nem találtam olyan szerzőt, aki explicit módon képviseli ezt az állítást, holott logikusan következik Chari és Verdery (2009) nagyhatású programadó írásából, amely az egykori szocialista és posztoszocialista világ relációs vizsgálatát sűrgeti. A szerzők amellet érvelnek, hogy a szocialista blokk Nyugathoz és az egykori gyarmati világhoz fűződő kapcsolatait kell vizsgálni, így haladva meg a világrendszer-elméletet, az Első, Második és Harmadik világ megkövesedett felosztását és a posztoszocialista állapotról szóló természetlen diskurzusokat.⁴

Ebből a megközelítésből logikusan következnek az alábbi kérdések: vajon ugyanilyen mértékű és sebességű lett volna a Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és a világ némely más részein tapasztalt példátlan gazdasági növekedés az ideológiai ősellenség, azaz a Szovjetunió, Kína és a szocialista blokk által képviselt kommunizmus létezése nélkül? A fegyverkezési verseny nélkül vajon lassabb lett volna az iparosodás a globális Északon és Délen? Ha a fegyverkezésre költött pénzt és erőforrásokat inkább élelmiszerre, egészségügyre és oktatásra költik, akkor vajon lassabb ütemben zajlott volna a környezetrombolás? A fegyverkezési verseny és a lakosság pacifikálását célzó, olcsón hozzáférhető, ám mérhetetlen környezeti károkat okozó tömegfogyasztás helyett a nagy geopolitikai csoportok vajon előállítottak volna zöld technológiákat, vagy a hulladékkezelést és a környezeti

4 Douglas Rogers és jómagam is foglalkoztunk ezzel a felhívással 2010-ben megjelent cikkeinkben (Rogers 2010, Gille [2010] 2014).

katasztrófákat orvosló megoldásokat? Ezek természetesen történelmietlen kérdések. Azonban még ha nem is fogadjuk el ezt az alternatív költség típusú érvelést, arra már a frankfurti iskola tagjai is rámutattak, hogy az elmaradottság, az éhínség, a járványok és a szegénység mindig jó municióként szolgáltak a több növekedést és a természet nagyobb fokú kontrollját sürgető érveknek. Éppen ezért logikusnak tűnik a feltételezés, miszerint minden olyan körülmény, amely csökkentette az emberi szükségletekre fordított erőforrásokat, legitimációként szolgált a természet átalakításának fokozásához.⁵

Egy ilyen, kapcsolatok elemzésén alapuló kutatási terület számára termékeny elméleti keretet nyújthat a világrendszer-elmélet kelet-európai kritikája. Mivel a hidegháború dinamikáit a centrum, félperiféria és periféria erőforrásokért folytatott versengésére egyszerűsítette, a hagyományos világrendszer-elmélet nem volt megfelelően felvértezve a lehetséges kapcsolatok vizsgálatára. Természetesen helyénvaló dolog a létezett szocializmus természetéhez fűződő viszonyát a szocialista blokk félperifériás pozíciója felől megérteni, ám ez nem szolgál teljesen kielégítő magyarázattal. Ahogy Böröcz József (1992), Jadwiga Sztaniskisz (1992) és egy sor új magyar gazdaságtörténeti munka megmutatta, a fejlődés ezen irányát nem kizárólag a szocialista blokk centrumhoz fűződő viszonya határozta meg, hanem a – kétségkívül nem centrumország – Szovjetuniótól való politikai függésük is. Jelen írás keretei között csak arra tudom bízni kutatótársaimat, hogy fogalmazzanak meg és vizsgáljanak meg hipotéziseket ezekkel a transznacionális környezeti dinamikákkal kapcsolatban.

A „SZOCIALIZMUS MINT POZITÍV TÖRÉS” MEGKÖZELÍTÉS

Végül a negyedik állítás azt sugallja, hogy az államszocializmus pozitív változást hozott az antropocén *longue durée*-jében. Egy ebbe a csoportba sorolható érvek szerint – amelyek jóval az antropocén fogalmának népszerűvé válása előtt született – a konzumerizmus hiányának köszönhetően a központi tervezéssel működő államok jótékony hatással voltak a természetre. Krista Harper (2006) által meginterjúvott környezetvédők érveit megismételve az államszocialista rendszerek kevésbé voltak környezetrombolóak mint a hidegháborús kapitalizmus, vagy jelentősen környezetbarátabbak voltak az 1989 utáni kapitalizmusnál. Ezt arra alapozva állítja, hogy ez az alacsonyabb életszínvonalnak volt köszönhető, melyet interjúalanyai következtelen módon az iparosodás alacsony fokának tudtak be. Ezt az állítást Jason W. Moore (2018) is

5 A legjobb példa erre napjainkban a genetikailag módosított élelmiszerek körüli diskurzus, amelyben a támogató érvek arra hivatkoznak, hogy „ennek segítségével jóllaknak majd a világ éhező tömegei.”

felhozza – akinek komplex elemzését bővebben is ismertetem majd –, amikor reagál Morton azon véleményére, miszerint nem a kapitalizmus felelős az iparosodás fokozásáért, hiszen a kommunista rendszerekben is hasonló ütemben, sőt olykor feszítettebb tempóban zajlott az iparosodás. Morton tehát nem a létezett szocializmus pozitív környezeti hatásáról beszél, hanem éppen ellenkezőleg: azt állítja, hogy a kommunista rendszerek legalább annyira környezetrombolásért felelősek mint a többi modern gazdaság. Erre Moore a következőképpen reagál (egy lábjegyzetben egyébként, ami sokat elmond a szocialista kísérletek vélt jelentéktelenségéről):

„Nem gondolom, hogy a szovjet projekt alapvető törést jelentett volna. Az 1930-as évek iparosítási erőfeszítései a masszív állótőke-importtól függtek, amely 1931-ben a teljes szovjet import 90 százalékát tette ki. A szovjetek olyannyira ki voltak éhezve a keményvalutára, hogy »az állam készen állt exportálni bármit, az aranytól az olajon és a szőrmén át egészen az Ermitázs képeiig« (Kagarlitszkij 2007: 272–273). Ha a szovjet kísérletet egy másik termelési módhoz kívánjuk hasonlítani, akkor leginkább a hűbéri rendszer juthat eszünkbe, amelyben az állam direkt módon sajátította el az érték-többletet. A Szovjetunió 1945 után sem fordult befelé. A szovjet kereskedelem a Gazdasági Együtműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) országaival (inflációval kiigazított dollárárfolyamban számolva) 1950 és 1970 között évi 8,9 százalékkal nőtt, ez a növekedés pedig a következő évtizedben egyenesen 17,9 százalékra nőtt (a számításhoz lásd: Gaidar 2007: 14) – ez a trend romló cserearányokkal és a szovjet blokkban elharapózó adósságválsággal egészült ki (Kagarlitszkij 2007). Fel kell-e idéznünk, hogy az 1980-as évek adósságválságát nem Mexikó, hanem Lengyelország robbantotta ki 1981-ben? (Green 1983)“

Moore ebben az eszmefuttatásban ugyanazt a vilárendszer-elmélet által ihletett érvet hozza fel, amit már kritizáltam korábban: eszerint mivel a szocialista társadalmak képtelenek voltak maguk mögött hagyni a centrumtól való függést, ezért nem sok értelme van annak, hogy megvizsgáljuk a természeti erőforrások használatának belső dinamikáit ezekben a társadalmakban.

Az a relációs perspektíva, amely az államszocializmus és az antropocén közötti lehetséges kapcsolatokra vonatkozó harmadik állításból bomlott ki, hasznosabb elemzési keretnek tűnik mint Moore-é, aki egyébként minden más kérdésben az antropocén-irodalom általánosító tendenciái ellen érvel. Ahelyett, hogy figyelmen kívül hagynánk a Második világot és felfüggesztenénk a Moore kapitalocénról szóló kétrészes elemzésében (Moore 2017; Moore 2018) alkalmazott brilliáns relációs elemzést, azt javaslom, hogy alkalmazzuk következetesen Moore elemzési keretét. Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy

ötvozzem az államszocializmusra jellemző társadalom-természet viszony *sui generis* elemzését Moore vilárendszer-fókuszú, relációs perspektívájával.

A SZOCIALOCÉN LEHETŐSÉGE FELÉ

Függetlenül attól, hogy mikorra tesszük az antropocén kezdetét – ami persze komoly vita tárgya a szakirodalomban –, a történet főszereplői a nagybetűs Emberiség és Természet. Némely tanulmány Társadalomra cseréli az Emberiséget, de gyakran még ezek is azt feltételezik, hogy a Társadalom természete, automatizmusai és dinamikái lényegtelenek a környezeti rombolás hogyanjának és miértjének megértése szempontjából. Jason Moore és az antropocén más kritikusai éppen ezért érvelnek amellett, hogy ez a diskurzus társadalmilag naiv képet fest az emberi történelemről és természetéről. De nem élhetünk-e ugyanezzel a kritikával a kapitalocén megközelítéssel kapcsolatban?

Moore kiváló értekezéseiben meggyőző érveket sorakoztat fel azzal kapcsolatban, hogy azokat a környezeti változásokat, melyekért az antropocén az Emberiséget teszi felelőssé, valójában a kapitalizmus okozza. Más marxista elemzésekhez hasonlóan Moore is rámutat a rendszer alapvető logikájára, amely a piacok és a gazdaság folyamatos növekedését diktálja – fontos kiemelni azonban, hogy Moore szerint ez a logika nem kizárólag a gazdaságban nyilvánul meg, hanem az „olcsó természet” (*Cheap Nature*) iránti mérhetetlen vágyban is. Hódítás, bekerítések, gazdasági kizsákmányolás és gyarmatosítás – ezek az erőszakos módszerek biztosítják azt, hogy a kapitalizmus haszonélvezőinek ne kelljen megfizetniük a természeti erőforrások árát. De a természet olcsóvá tételéből a tudomány és a technológia is kiveszi a részét, sőt érvelhetünk amellett, hogy ezek szerepének túlhangsúlyozása segít elfedni az erőszak jelentőségét e folyamatban.

„A költségek növekedését különböző módokon ellensúlyozza a rendszer, de legfőképpen a birodalom és a tudomány újfajta kombinációi által, amelyek biztosítják az élelmiszer, a munkaerő, az energia és a nyersanyagok (azaz a Négy Olcsóság Erőforrás [Four Cheaps]) növekvő utánpótlását. Ezek olyan mértékben válnak olcsóvá, hogy reprodukciós költségeiket »ki lehet hagyni a könyvelésből«, vagy – az ásványi lelőhelyek esetében – az általános kitermelési költségeknél olcsóbban lehet kitermelni őket” (Moore 2017: 606, kiemelések tőlem)

A fenti gondolatmenet fényében tarthatatlanná válik az a kijelentés, miszerint a piaccgazdaság hatékonyabban működik mint az államszocializmus, melyet a fent említett ökoliberális

tézis is feltételez. Hatékonyak nevezhető-e az a rendszer, amelyik nem csak nem építi be az összes költséget a termelés, vagy az előállított termékek árába, hanem még csak ki sem számolja ezeket a költségeket? Ebből a szempontból nem tűnik-e racionálisabbnak az a kalkuláció, amely feljegyzi ezeket az externáliákat és számon kéri őket? Ezzel nem azt állítom, hogy a szocialista gazdaságirányítás beépítette a víz, a föld és a nyersanyagok árát a gazdasági költségekbe. Azonban könnyű belátni, hogy az erőforrások feléléséből és a környezetszennyezésből származó költségeket egy szocialista társadalomban hosszú távon nem lehetett kiszervezni. Ezekben a rendszerekben ugyanis nem voltak magántulajdonosok, akik kizárólagosan élvezhették volna a környezetrombolással járó termelés előnyeit, annak költségeit a közre hátrítva. Ez azt jelenti, hogy még az európai szocializmusok rövid időtartama alatt is számtalan olyan eset volt, amikor az állam kénytelen volt közbelépni és csökkenteni a környezeti terhelést a munkások és állampolgárok jóléte érdekében⁶ Másképpen fogalmazva: ami eleinte „olcsó” természetnek tűnt, az gyorsan rendkívül költségessé vált az államszocializmus számára.

Bár egyre több bizonyíték áll rendelkezésünkre azzal kapcsolatban, hogy a keleti blokk országai miképpen próbáltak meg olcsó erőforrásokhoz jutni az egykori gyarmati országokban, ugyanakkor könnyű belátni, hogy a gyarmati fosztogatás egyszerűen nem volt reális politikai lehetőség számukra. Moore szerint az olcsó természet azért függ a gyarmatosítástól és a bekerítéstől, mert a természet olcsóvá tételéhez arra van szükség, hogy az erőforrások hozzáférésehez vagy feldolgozásához szükséges munkát csupán korlátozottan fizessék meg. Bármennyire elégtelenül és hibásan is alkalmazták a munkásuralom elvét a létezett szocialista mindennapokban, a munkásállam szlogenje mégis komoly ideológiai akadályokat gördített a kelet-európai és szovjet, valamint a Szovjetunió vonzáskörébe került afrikai és ázsiai területek munkásainak kizsákmányolása elé. Ebből következően a természet olcsóvá tételében egyre nagyobb felelősség hárult a tudományra és a technológiára. A központi tervezés által irányított rendszerekben, amelyekben a piac autonómiája rendkívül korlátozott volt, az olcsóságot elsősorban nem az árakon keresztül, hanem az előállításához társadalmilag szükséges munkaidőben határozták meg. Az államszocializmus tervezői és menedzserei, különösen a rendszer korai időszakában a legkülönbözőbb módokat próbálták ki a társadalmilag szükséges munkaidő csökkentésére. A kohászatban ilyen volt például a hideghengerelés, amely során a fémdarabokat hő használata nélkül dolgozzák fémlemezékké. Rengeteg más trükköt kipróbáltak a termelés gyorsítása és a kvóták mielőbbi teljesítése érdekében.

6 Hogy a közegészségügyi problémákat milyen mértékben lehetett a szőnyeg alá söpörni, az nagyban függött a cenzúra erejétől, amelyben jelentős különbségek mutatkoztak az egyes országok között. Mindenesetre vannak bizonyítékok arra, hogy a helyi hatóságok nyilvánosságra hoztak bizonyos problémákat, amikor érdekük úgy kívánta – például mert így a kárcsökkentésre vagy jobb ellenőrzésre hivatkozva erőforrásokat tudtak kicsikarni a központi hatalomból (Szirmai 1999).

A kémiai és technikai előírásokkal való kísérletezés mindennapos gyakorlat volt az 1950-es években. Mindez kiegészült a munkatempó fokozására tett olyan kísérletekkel, mint a szocialista világban mindenütt alkalmazott sztahanovista mozgalom. Ezek a praktikák, bármilyen katasztrofális következményekkel is jártak, azt az üzenetet közvetítették a szocialista állampolgárok felé, hogy a szocialista fejlődés szempontjából az emberi szervezet és a természet fizikai korlátai relatívak. A legtöbb megfigyelő mindezt voluntarizmusként, azaz az emberi akaratnak a társadalmi és fizikai valóság feletti hatalmába fektetett hitként értékelte. A kommunista ideológusok mellett érveltek, hogy a megfelelő osztályöntudat birtokában egy jól táplált, megbecsült munkás képes nagyságrendekkel fokozni fizikai kapacitásait és termelékenységét. Ami a sztahanovizmus volt a munka világában, az volt a lisenkóizmus⁷ a tudományban. Ugyan ezek a naiv nézetek az 1950-es évek kifulladásáig és a sztálinizmushoz fűződő viszonyuk miatt hitelüket veszítették, de a természettel kapcsolatos modernista és szociálkonstruktivista nézetek közül több is tovább él.

Összegezve: a kapitalizmusnak az olcsó természet előállítására irányuló célorientáltsága funkcionálisan megegyezik az államszocializmus azon erőfeszítésével, hogy felülkerekedjen a fizikai és biológiai valóság korlátain. Ez nem jelenti azt, hogy a szocializmus ezen tulajdonságaival egyszerűen tovább színesítjük az antropocén történetét, vagy hogy – Moore megfogalmazásával élve – változatosságot viszünk a kapitalocén narratívájába. Inkább arról van szó, hogy a kapitalista és az államszocialista rendszerek fent taglalt jellemzői rámutatnak a két rendszer kölcsönösen meghatározó viszonyára (*relationality*). Ezen a ponton pedig kísérletet teszek arra, hogy megválaszoljam a tanulmány elején fölteszt kérdést: mi lehet a kapcsolat a kapitalocén/antropocén és az államszocializmus között?

A KAPITALOCÉNTŐL A HULLADÉKRENDSZEREKIG

Az alábbiakban amellest fogok érvelni, hogy a központi irányítás alatt álló szocialista gazdaságok olcsó természetként funkcionáltak a nyugati országok kapitalizmusa számára. Ezt semmiképpen sem valamiféle gyarmati függés és még csak nem is kizárólag a keleti blokk félperifériás helyzete tette lehetővé, hanem ezen társadalmak belső társadalmi-gazdasági dinamikái, a feljebb már részletezett hiperkonstruktivista természetfelfogásuk, valamint nem utolsósorban a két szuperhatalom közötti ideológiai verseny.

⁷ Trofim Gyenyiszovics Lisenko, a sztálini időszak kegyelt szovjet biológusa volt, aki tagadva a mendeli öröklődés törvényét és a genetikát általában, azt állította, hogy a növényi fajok képlekenyek, vagyis környezeti hatásokra reagálva más fajú alakulhatnak át, például az őszi búza tavaszivá alakítható.

Ahelyett, hogy igazságot tennénk abban a kérdésben, hogy az antropocén, a kapitalocén, vagy egy másik neologizmus ragadja-e meg jobban napjaink ökológiai válságát, inkább amellet érvelnék, hogy ezen narratívák egyik kulcsjelensége nem más, mint a hulladék. A hulladék nem külsődleges jelenség a természeti környezet szempontjából. Az olyan tevékenységek mint a víz- és légszennyezés, vagy a leselejtezett tárgyak földbe temetése a természetet szemetesként használják, ezzel egy időben azonban a hulladék előállítása során a természet egyfajta forrás-szerepet is betölt.⁸ A hulladéktermelés során úgy használunk nyersanyagokat, hogy nem elégítünk ki velük emberi szükségleteket, más szóval a hulladék olyan anyag, amit képtelenek voltunk hasznosítani. Ha a hulladék felől közelítünk az antropocén-diskurzushoz, az felvillant olyan különbségeket és kapcsolatokat a létezett szocializmus és a nyugati kapitalizmus között – különösen az 1950-es, 1960-as és 1970-es évek során –, amelyek korábban rejtve maradtak. A nyugati kapitalista rendszerekben a természet régóta része volt a szabályozások körül zajló diskurzusnak, amelyben vállalatok, technokraták és környezetvédők vettek részt. A környezetvédelmi szabályozások növekvő száma explicit módon kötötte össze a gazdasági növekedés és a fogyasztás kérdését a környezetvédelmi problémákkal. De ahogy arra számos kutatás rámutatott, a szabályozásnak ez a formája megerősítette azt az elgondolást, miszerint a gazdaság és a természet két jól elkülönülő szférát alkotnak és mindkettő tisztes távolságban helyezkedik el az emberek mindennapi tevékenységétől és aggodalmaitól.⁹ Egyes interpretációk szerint a nyugati kapitalizmusnak szüksége volt erre a narratívára annak érdekében, hogy folytathassa az olcsó természetért folytatott küzdelmet.

Az államszocialista rendszerekben ugyanebben az időszakban nem volt szó a környezetről vagy a környezetszennyezésről. Ez nem jelenti azt, hogy ne létezett volna környezetvédelmi szabályozás, vagy ne történtek volna erőfeszítések a természet megóvásáért. Volt azonban a témának egy aspektusa, mely a mindennapokban is kiemelt fontosságú kérdéssé tette a nyersanyagok használatát, különösen a munkahelyeken – azaz egy olyan térben, amely a kapitalizmusban jórészt el volt zárva a dolgozók megfigyelései, kritikái és felügyelete elől. Az államszocializmusban rengeteg szó esett a takarékoságról és a pazarlásról. Ez a kérdés pedig részben a dolgozók és alkalmazottak felelősségi körébe tartozott és integráns része volt a termelésnek, valamint a tervezésnek általában. Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy a szocializmus időszakának munkásai összefogtak és megszervezték magukat

8 Az elemzéshez Alan Schnaiberg kétváltozós koncepcióját használom (1980), amelyet több jogos kritika is ért az általa használt statikus természet-kép miatt, ám az elmélet "hozzáadás" (*addition*) és "kivonás" (*withdrawal*) fogalmait hasznosnak találom a természet és hulladék közötti viszony bemutatásához.

9 Ehhez lásd például Swanson (2017) gondolatait "az antropocén banalításáról".

a pazarlás és a környezetrombolás elleni küzdelemben. Éppen ellenkezőleg, könnyen elképzelhető például, hogy miután feladatuk kapták a nyersanyagok szigorú felügyeletét, a munkások úgy élték ki ezzel kapcsolatos frusztrációikat és ellenkezésüket, hogy alkalomadtán kárt okoztak a közterekben vagy a természetben. Az archívumok tanúsága szerint¹⁰ azonban az erőforrásokkal való takarékoskodást hirdető kampányok meglehetősen népszerűek voltak, különösen a többi, termelékenység-növelést célzó kampánnyal összehasonlításban. Az alábbiakban rátérek ennek a jelenségnek az elemzésére.

Számos előnnyel kecsegtet, ha a hulladék kérdését állítjuk az antropocén- vagy kapitalocén-elemzések középpontjába. Először is, ahogy azt már jeleztem, ez a nézőpont a környezetrombolás legkülönbözőbb formáit képes górcső alá venni és ezzel izgalmas belátásokhoz vezet a társadalom és természet kapcsolatát, illetve az ezt alakító gazdasági dinamikákat illetően. Másrészt a természet vagy a környezet fogalmaival szemben a hulladék egy hibrid kategóriát jelöl, még a szó mindennapi használatában is. A hulladék egyfajta társadalmi-természeti jelenség (*socio-nature*), amely egyszerre emberi és nem emberi. Egy ilyen hibrid szemszög azért is előnyös, mert közelebb hoz bennünket a bioszférában és az emberi szervezetben zajló jelenségek megértéséhez, amely tudósok állítása szerint nem érthető meg a korábbi elképzelés mentén, miszerint a társadalom és a kultúra mintegy ráépül a statikus természetre, hanem ehelyett többirányú, nem determinált és fluid interakciók soráról van szó.¹¹ Harmadrészt, a hulladék a természet elvont koncepciójával szemben anyagi, gazdasági és morális szempontból is könnyebben és konkrétabban kezelhető fogalom, így a segítségével pontosabban láthatjuk, hogy Moore mit értett azon, hogy a kapitalista gazdaság „nem könyveli el” a természeti költségeket.

Azonban más ökomarxista elemzésekhez hasonlóan Moore-nál is problémaként merül fel, hogy a politikai-gazdasági folyamatok melyik pontját veszi kiindulópontnak. Ahogy James O'Connor, John Bellamy Foster, és Noel Castree, Jason Moore is az érték előállításával és az értékesüléssel kezdik az elemzést. Azt a feltételezést, miszerint a gazdaság különféle dolgok termeléséből és cseréjéből áll, a cselekvőhálózat-elmélet (*Actor Network Theory*)¹² mint modernista mítoszt leplezte le: e mítosz szerint a racionális cselekvésen

10 Az idevonatkozó iratok a Magyar Kommunista Párt és az Országos Tervhivatal levéltári gyűjteményében találhatóak, de a korabeli napilapok és propaganda kiadványokban is rengeteg az utalás a hulladék újrahasznosítására szervezett mozgalmakra, melyek közül a legjelentősebb a Gazda-mozgalm volt.

11 Ez az elgondolás többek közt a genetika, az epigenetika, az idegtudomány, a bakteriológia és a klímatudomány területén jelent meg.

12 A cselekvőhálózat-elmélet, angol rövidítéssel ANT, egy a leginkább a tudományszociológus Bruno Latourhoz köthető megközelítés, mely szerint nincs értelme szigorúan szétválasztani a társadalmat a természettől vagy szembeállítani az emberi és nem emberi szereplőket társadalomtudományos vagy

keresztül az emberi és társadalmi intenciók teljes mértékben megvalósíthatók, a természet, az emberi testek és a nyersanyagok pedig tökéletesen alakíthatók, amennyiben rendelkezésre állnak a megfelelő tudományos ismeretek vagy a megfelelő technológia. Bár a hulladék egy részéből lehetséges értéket előállítani, de ezzel együtt is úgy tűnik, hogy a társadalomtudományos elemzési keretünk képtelen megbirkózni a ténnyel, hogy bizonyos anyagok sem használati, sem csereértéket nem képviselnek, és hogy az értékesülésnek ez a hiánya komoly társadalmi és ökológiai következményekkel jár. Ugyan a marxista megközelítés szerint meghatározhatjuk a hulladék értékét a leselejtezett javak, káros anyagok és a szemét termeléséhez szükséges társadalmilag szükséges munkaidő mennyisége alapján, egy ilyen meghatározásnak azonban nincs következménye a gazdaság általános felfogása szempontjából, melyben az érték és a hulladék is folyamatos körforgásban és átalakulásban van. Amíg az érték előállítását és az értékesülést vesszük kiindulópontnak, addig a hulladék kérdése elméleti szempontból is melléktermék marad – maradék, másodlagos és jelentéktelen a társadalmi valóság megértése szempontjából.

Ezzel szemben azt az egyszerű fizikai tényt javaslom kiindulópontnak, miszerint nem létezik értéktermelés hulladék képzése nélkül. Ennélfogva a gazdaság egy olyan szféraként írható le, amelyben az érték értéket fial, de emellett az érték hulladékot is fial, valamint a hulladék értéket és a hulladék hulladékot is fial. Nyilvánvalónak tűnik, hogy alapvető különbségek vannak a hulladék előállításának kapitalista és államszocialista dinamikái között. Ebből pedig az következik, hogy Scanlan (2005) állításával ellentétben a hulladékhöz való viszonyoknak nem létezik univerzális modern módja. Felfedezhetők ugyan párhuzamok az államszocializmus és a kapitalizmus között abban, ahogy csupán eszközként tekintettek a természetre, a két rendszer hulladékkal kapcsolatos hozzáállása azonban merőben eltért egymástól, még hozzá kevésbé az egyének és a háztartások, mint inkább a termelés és a tervezés szintjén.

Ezt egy korábbi kutatásom eredményeire alapozva szemléltetem a továbbiakban (Gille 2007). A kutatás a hulladék koncepciójának történeti változásait vizsgálta a szocialista Magyarországon és három, egymást részben átfedő időszakot különböztetett meg: a fémkorszakot (1948–1974), a hatékonyság korszakot (1975–1984) és a vegyi korszakot (1985-től napjainkig). A hulladékrendszerek elmélete makrosztintú elmélet, amely a hulladék mint fizikai anyag előállítását, körforgását és átalakulását elemzi. A "rendszer" fogalmával

történelmi elemzéseinkben, mert azok mindig egymást formálva és együttesen fejtik ki hatásukat. Ahhoz például, hogy megértsük Pasteur sikerét, túllépve az egyéni géniusz tipikus történetén, számot kell adnunk mindazokról a szereplőkről, akiket Pasteur bevont cselekvő hálózatába, mint például a baktériumok, a laboratóriumi eszközök és a kísérleti juhok. (Latour 1993). Latour ([1991] 1999) egy korábbi műve szerint: valójában sosem voltunk modernek, hiszen sosem gyűrtük magunk alá a természetet vagy a fizikai valóságot, annak közreműködésére mindig is szükségünk lesz.

Oran Young „erőforrásrendszerekről” szóló koncepciójára (1982) utalok, illetve azt bővíttem ki: Young elmélete azokat a társadalmi intézményeket elemzi, melyek egyrészt meghatározzák, hogy mely természeti erőforrások értékesek a társadalom számára, másrészt kialakítják az érték meghatározás elveit, harmadrészt pedig feloldják az ebből fakadó értékkonfliktusokat. Ezen erőforrásrendszerek alapját bizonyos jogok és szabályok struktúrája képezi, amely az előnyök és hátrányok bizonyos logika mentén történő eloszlását feltételezi. Az általam javasolt kiegészítés értelmében egyes társadalmi intézmények nem csak azt határozzák meg, hogy milyen erőforrások számítanak értékesnek, hanem azt is, hogy milyen hulladékok számítanak annak, valamint ezek az intézmények felelősek a hulladék termeléséért és elosztásáért is. Az egyes hulladékrendszerek különböznek egymástól a hulladék termelése, reprezentációja és politikája szempontjából. A hulladék termelésének tanulmányozása során azt vizsgáltam meg, hogy pontosan mely társadalmi kapcsolatok határozzák meg a hulladéktermelést és hogy milyen anyagokból áll a hulladék. A hulladék reprezentációja kapcsán arra voltam kíváncsi, hogy bizonyos dichotómiák melyik felével azonosítják a hulladékot, miért és hogyan értik félre a hulladék anyagiságát, és hogy ennek milyen következményei vannak. Ugyanitt arra is érdemes kitérni, hogy melyek azok a tudással és szakértelemmel rendelkező aktorok, amelyeket a hulladék kérdéseivel kapcsolatban mozgósítanak. A hulladék politikájával kapcsolatban olyan kérdésekre kerestem a választ, hogy a közéleti diskurzusoknak részét képezik-e hulladékkal kapcsolatos kérdések, a téma milyen aspektusai számítanak tabunak, milyen politikai gyakorlatok léteznek a hulladék kezelésére, milyen állami szervek vannak mozgósítva hulladékkal kapcsolatos ügyekben és milyen nem hulladékkal kapcsolatos célokat tűznek ki ezek az intézmények. Végezetül: egyik hulladékrendszer sem statikus rendszer, ezért folyamatukban kell vizsgálni őket, figyelmet fordítva arra, ahogy kibontakoznak, és különböző szándékoltan következményekhez és vészhelyzetekhez vezetnek.

1948 és 1974 között a tervezők és a munkások is úgy tekintettek a szemétre, valamint a legkülönbélebb melléktermékekre, mint a terv teljesítése érdekében „szabadon” mozgósítható anyagokra. Ebben az időszakban az állam létrehozott egy kiterjedt infrastruktúrát, amely regisztrálta, összegyűjtötte és újraosztotta a termelés és a mindennapok során keletkező hulladékot, valamint elrendelte annak újrahasznosítását. A hulladékra nem csak mint használati értéket képviselő dologra, hanem mint sajátos jellemzőkkel bíró anyagra tekintettek, amely a fémhulladékhoz hasonlóan egyedi elemekből áll, nem mérgező, vagy legalábbis közömbös hatású és szinte a végtelenségig felhasználható és újrahasznosítható. Ennek a rendszernek a fő ágensei a közösség iránt elkötelezett, osztályöntudattal rendelkező munkások és állampolgárok voltak, akik összegyűjtötték és újabb és újabb módokon újrahasznosították a termelés és a mindennapok során keletkező hulladékot. A hulladék ilyen jóhiszemű felfogása miatt az állam akadályozta, sőt olykor meg is tiltotta, hogy a vállalatok egyszerűen csak megszabaduljanak a szeméttől, és ehelyett arra ösztönözte őket, hogy találjanak hasznos funkciókat az általuk

megtermelt hulladéknak, vagy legalábbis tárolják azt addig, amíg fel nem fedezik az újrahasznosítás ezen módjait. A közbeszédben elsősorban a szemétermelés jelent meg, a szemétermelés megsemmisítése tabunak számított.

Az 1970-es évek második felétől a hatékonyság rendszere kezdett dominánssá válni, amelyet a hulladék monetizált karaktere jellemezett. Ekkoriban a hulladékra mint a termelés egyik költségére tekintettek, a hulladék csökkentése és újrahasznosítása pedig a hatékonyságnövelés egy módjának számított, amit az állam hitelekkel, anyagi támogatásokkal és ármanipulációval igyekezett ösztönözni a vállalatokat. Miután lazult az 1950-es évek szigorúan a használati értékre összpontosító hozzáállása, legitimé vált a hulladék megsemmisítésének kérdése. Gazdasági és technológiai szakértőket bátorítottak arra, hogy segítsék a hulladék mennyiségének csökkentésére és a hulladék újrahasznosítására vonatkozó célok elérését, valamint hogy működjenek közre a hulladék biztonságos megsemmisítésének elősegítésében. Ebben a rendszerben a hulladék előállítása és elosztása is a közbeszéd legitim tárgyát képezte, még ha a hulladék elosztásának demokratikus irányítása továbbra sem valósult meg, és a hulladékkezelés továbbra sem a megsemmisítést részesítette előnyben. Személerakók kialakítása helyett a törvényhozás a hulladék ideiglenes tárolását erőltette, abban a reményben, hogy rövidesen kialakulnak az újrahasznosítás új módszerei. Mivel a gazdasági helyzet romlásával egyre kevesebb forrás jutott a technológiai innovációra, ezért ezek a remények csalóknak bizonyultak, az ideiglenesnek szánt és technikailag nem megfelelő lerakóhelyek pedig tartós szemételepekké váltak. Továbbá, mivel a növekedés továbbra is fontos makrogazdasági cél volt, ezért minden olyan hatékonyságbeli innovációt, amely csökkentette a megtermelt hulladék mennyiségét, ellensúlyozta a termelés egészének növelése. A megelőzést szem előtt tartó hozzáállás továbbra is problémás maradt egyes iparágakban: ezek közül is kiemelkedett a vegyipar, melynek képviselői egyre nagyobb sikerrel lobbiztak legális hulladékmegsemmisítő telepek létrehozásáért. Követeléseiket környezetvédelmi szempontokkal igazolták: azzal érveltek, hogy a megelőzés túlhangsúlyozása és a hulladékmegsemmisítést segítő technológiák elhanyagolása illegális és szakszerűtlen személerakók kialakulásához vezet.

Végül: a vegyi hulladékrendszer korszaka 1985-re alakult ki teljesen és napjainkig tart. Magyarországon az 1980-as évek második felétől tudósok és mérnökök, beleértve a vegyipar képviselőit is, egyre nagyobb hatással voltak a hulladékkal kapcsolatos szabályozásra, az állam pedig fokozatosan maga mögött hagyta a hulladék-előállítás csökkentésére és az újrafeldolgozásra irányuló erőfeszítéseit. Ebben a korszakban az a nézet vált dominánssá, amely szerint a hulladék használhatatlan, sőt káros anyag, ennek megfelelően pedig a hulladékpolitika első számú prioritásává a hulladék megsemmisítése vált. Ezzel egy időben, a környezettudatosság megerősödésével és a környezetre vonatkozó követelések politikai jelentőségének növekedésével – különösen a Csernobil-katasztrófa után – kialakult

egy ezzel ellentétes elveket valló környezetvédő mozgalom, amelynek keretén belül helyi lakosok és aktivisták hatékonyan akadályozták meg több új szemétkerakó és szemétegető kialakítását. Ez a hulladék elosztására irányuló figyelem kényelmesnek bizonyult egyes új, magángazdasági szereplő számára, akik az államot és a közvéleményt is szerették volna kizárni a termelés folyamatából. A privatizáció és a hulladékrendszer vegyi korszaka eredményeként a hulladék előállítás – ide értve például mérgező anyagok létrehozását, de a hulladéktermelés megelőzését, illetve a megtermelt hulladék újrahasznosítását – a hulladékpolitika tabujává vált. Ebből kifolyólag az állami szabályok és irányelvek a hulladék megsemmisítésére irányultak, nem pedig a termelésre, ezt pedig tovább erősítette a hulladékkezelő létesítmények exportja Nyugat-Európából Kelet-Európába. A vegyi korszak és a piacosodás összhatásának köszönhetően teljesen összeomlott a hulladék újrahasznosítására kialakult infrastruktúra és létrejött az egyszer használatos társadalom – Magyarország történetében először. Ezt a történetiséget figyelembe véve végre kísérletet tehetünk arra, hogy a kapitalocént ne kizárólag az olcsó természet hajsolásának rendszereként, hanem a hulladékkezelés egyfajta stratégiájaként értsük meg – ráadásul egy kapcsolati mátrixban értelmezve mindezt.

AGENT ORANGE – SZOCIALISTA TERMÉK?

A kapitalocén általam javasolt hulladékközpontú megközelítésének relationalitását remekül példázza egy mérgező hulladékkal kapcsolatos hírhedt magyarországi eset. A Budapesti Vegyiművek története megmutatja, hogy milyen konkrét hatása volt annak, amikor a hulladékrendszer fémkorszakának modelljét megpróbálták teljes egészében alkalmazni nem-fémipari területeken. Ahogy arra korábban rámutattam, ebben az 1948 és 1974 között tartó korszakban a tervezők és a munkások a hulladékra mint a terv teljesítése érdekében „szabadon” mozgósítható anyagra tekintettek, amely a fémhulladékhoz hasonlóan egyedi elemekből áll, nem mérgező – vagy legalábbis közömbös hatású – és szinte a végtelenségig felhasználható és újrahasznosítható. A vegyipar melléktermékei azonban egészen más-milyenek voltak: visszafordíthatatlan kémiai folyamatok eredményeként jöttek létre, újrahasznosításukhoz pedig bonyolult és sokszor drága technológiákra volt szükség. Ideiglenes tárolásuk is veszélyekkel járt: kiszivároghattak, elpárologhattak, szétmarhattak a tárolóedényeiket – más szóval: egyáltalán nem viselkedtek olyan kiszámíthatóan, mint a fémipari hulladékok.

A hivatalos ideológia azonban sajátos társadalmi-anyagi föltevésekkel élt, ami katasztrofális eredményekkel járt a Budapesti Vegyiművek szempontjából. Különös módon a vállalat

megpróbáltatásainak sora éppen egy környezetvédelmi szempontból progresszív globális fejleménnyel vette kezdetét. 1967-ben sok más országhoz hasonlóan Magyarország is betiltotta az állatvilágra és a közegészségügyre is káros hatású DDT nevű rovarirtó szer előállítását. A DDT a Vegyiművek termelésének nem elhanyagolható részét (becsléseim szerint 7-10 százalékát) tette ki, emellett pedig fontos szerepet játszott a Vegyiművek egyes gyárai közötti anyagcserében is, mivel fő alapanyaga a vállalat egyik telephelyének legfontosabb terméke, a klór volt. Mivel a DDT betiltása után az országban nem volt több kereslet a klór iránt, a Budapesti Vegyiművek kénytelen volt új felhasználási módok után nézni. A megoldás egy osztrák – és így értelemszerűen kapitalista – vállalattal való együttműködésben rejlett. A megállapodás keretén belül a Budapesti Vegyiművek a linzi ÖSW gyárral tetraklór-benzolt (1,2,4,5-TCB – melynek az egyik alapanyaga a klór) cserélt olyan gyomirtóra, amelyet TCB-ből állítottak elő. Az osztrák cég az évi igényeit meghaladó mennyiségű TCB-ért cserébe a Vegyiművek – pontosabban: a magyar állam – keményvalutát kapott.¹³

Ahogy arra később fény derült, a „gyomirtó” megnevezés csupán eufemizmus volt. Ahogy arra korábbi könyvemben is rámutattam (Gille 2007), minden közvetett bizonyíték arra utal, hogy a Budapesti Vegyiművek által előállított TCB-t az USA által a vietnámi háborúban használt hírhedt vegyi anyag, az *Agent Orange* előállítására használták. Az államnak és a vállalatnak azonban más okai is lettek volna arra, hogy végül elutasítsa az üzletet. A TCB előállítása során a hulladék végtermékhez viszonyított aránya 45-47 százalék volt.¹⁴ A melléktermék (para-diklórbenzol, hexaklórbenzol és a TCB más izomereinek elegye) egyfelől fejfájást okozott a vállalat számára, másrészt viszont ökológiai és egészségügyi katasztrófát jelentett a Magyarországtól dél-nyugati régiójától több ezer kilométerre fekvő Vietnám vidéki lakosságának. Ez az eset azonban nem értelmezhető a központi tervezés liberális megközelítése szerint, ugyanis itt a pazarló termelés nem az államszocializmus hatékonytalan működéséből következett, hanem az egyenlőtlen nemzetközi munkamegosztás eredménye volt. Egy kapitalista vállalat sem lett volna képes kevesebb mellékterméket előállítani a TCB gyártása során – ez technológiai adottság volt. Mivel azonban Nyugaton a cél nem a hulladék újrahasznosítása, hanem a megsemmisítés költségeinek csökkentése volt, ezért sok vállalat már abban az időben is igyekezett kiszervezni az ehhez hasonló, rengeteg melléktermékkel járó termelési folyamatokat.

Természetesen a Budapesti Vegyiműveknek és a magyar államnak is megvoltak a maga gazdasági és politikai motivációi. Számításaim szerint a magyar fél a piaci ár alatt

13 Akkoriban a magyar vállalatokat kötelezték arra, hogy az általuk felhalmozott keményvalutát beváltsák a nemzeti banknál.

14 Ez még az egyébként magas hulladékarány által jellemzett aromás vegyületekkel összehasonlításban is magas számnak számít.

értékesítette a TCB-t, a fizetséget azonban keményvalutában kapta, ami óriási fegyverténynek számított akkoriban. Emellett a hatvanas évek végére Magyarország egyre inkább kinyílt a nyugati piacok felé, ami előnyös volt a KGST és a Szovjetunió számára is, hiszen így a tagállamoknak nem kellett keményvalutával fizetniük a különféle Nyugati félkész termékek beszerzéséért és a technikai tudások elsajátításáért. A Budapesti Vegyiművek és az ÖSW közötti üzlet az elsők közé tartozott Magyarországon és a Nyugat között, sőt a vegyipart érintő kapcsolatok között ez volt a legelső.

Egy további ösztönző, amely a megállapodás elfogadása felé terelte a magyar felet, az a feltételezés volt, miszerint a gyártás során előállított hulladékot később képesek lesznek újrahasznosítani – azonban ez a vas- és fémipar, illetve a feldolgozás és papírgyártás példáján alapuló gondolat egyszerűen nem volt érvényes a vegyiparra. A Budapesti Vegyiművek archív dokumentumaiból egy szomorú történet rajzolódik ki, amelyben a vállalat képviselői a TCB előállításánál keletkezett melléktermék szivárgása után megpróbálták meggyőzni az állami illetékeseket arról, hogy azok hozzanak létre a hulladék tárolására alkalmas létesítményt, ám azok azzal utasították vissza őket, hogy „hulladéklerakót kizárólag olyan hulladéknak kell fenntartani, amit már nem lehet eladni”. Később kiutaltak ugyan egy földterületet a melléktermék tárolására, ám azt szigorúan időszakos megoldásnak szánták addig, amíg meg nem találják a vegyi hulladék felhasználásának hasznos módját. Ahogy azt az olvasó valószínűleg már sejti, a leleményességnek és bőségnek ez az ideje soha nem jött el, a vegyi hulladékot tároló hordók pedig örökre az azokat „ideiglenesen” befogadó kistelepülésen, Garén maradtak. Zöld aktivisták és helyi lakosok az emiatt bekövetkező víz- és talajszennyezést hibáztatták a környéken egyre gyakrabban előforduló rákos megbetegedésekért és a háziállatok különös, váratlan haláláért.

KONKLÚZIÓ

A Budapesti Vegyiművek és Garé esetét több általános és specifikus tényező együttes fennállása és kölcsönhatása eredményezte. A szemét megsemmisítést tabuként kezelő domináns korabeli diskurzus sokat köszönhetett mind a központi tervezés logikájának, mind a geopolitikai feszültségeknek. Az a tervezési és felhalmozási logika, ami az anyagokat, és így a hulladékokat is használati értékén, és nem csereértékén veszi számításba, valamint a második világháború utáni nyugati fémembargó és természetesen a hadiiparnak a vas- és acéltermeléstől való függése mind közrejátszott abban, hogy az általam fémhulladék-rezsimként jelzett diskurzus és szabályozórendszer vert gyökeret a magyar államszocializmus első évtizedeiben. Az is valószínű, hogy a hulladékok örök újrahasznosításába vetett hit

jól illeszkedett a szocializmus árnyékelosztó rendszeréhez, melyben a horizontális reciprocitás elve alapján cserélgettek javakat a társadalom szereplői, ezzel védve magukat a krónikus hiány vagy a politikai kivételezés következményeitől. Hiszen emlékezzünk, hogy a párt ragaszkodása a hulladékok újrahasznosításához abból a félelemből is fakadt, hogy a „kidobott értékeket” a rendszer ellenségei a maguk erősítésére használhatják fel.

Emellett szerepet játszott Magyarország politikai szövetségeseihez fűződő viszonya (azaz a Szovjetuniótól való függősége és kötelezettségei a KGST felé), a nemzetközi geopolitikai kapcsolatok (a hidegháború és különösen az USA vietnámi háborúja), valamint Magyarország Nyugattól való gazdasági függése (a keményvaluta beszerzése, mint a nyugati javakhoz való hozzáférés eszköze). Továbbá a Vegyiművek és az ÖSW közti megállapodás túlmutat azon a jelenségalmazon, amit közgazdászok egyenlőtlen nemzetközi csereként értelmeznek, hiszen itt nem nyersanyag export állt szemben feldolgozott termék importtal; a nyugati vállalatok minden bizonnyal tudatosan szervezték ki ezt a rengeteg hulladékkal járó termelési folyamatot kelet-európai társaiknak, ezzel megelőlegezve azt a későbbi trendet, amelynek keretén belül nyugatról keletre exportálták a hulladékokat.

Ez az esettanulmány természetesen nem kívánja pótolni egy átfogó ökotörténelem funkcióját, ehelyett inkább csak rámutat arra, hogy az államszocializmus nem csupán egy színfoltja az antropocénhez vagy a kapitalocénhez hasonló metanarratíváknak. Azaz írásom nem pusztán arra tett kísérletet, hogy az államszocializmus elemzésével sokszínűbbé tegye ezen metanarratívákat – ahogy azt Moore véli. Ehelyett arra próbáltam meg rávilágítani, hogy a kapitalizmus olcsó természet iránti éhsége nem állt meg a vasfüggőnynél, az államszocialista politikák pedig ösztönözték ezt a terjeszkedést. Fontos, hogy az empirikus adatokat ne próbáljuk meg olyan, mindent egy okra visszavezető állításokká egyszerűsíteni, mint az a kérdés, hogy: vajon a Szovjetunió létezése nélkül bekövetkezett-e volna a második világháborút követő „nagy gyorsulás”? Ez a megközelítés ugyanis éppen annak a mechanikus gondolkodásmódnak a megnyilvánulása, amely lehetővé tette az emberiség természet feletti uralmának kiteljesedését. Ehelyett arra lenne szükség, hogy minél több, a fentihez hasonló relacionális példát és történetet tárjunk fel, melyek rávilágítanak arra, hogy a kapitalizmus pontosan miként szervezi ki a rendszer fenntartásához szükséges természetrombolást, az ilyen esetek segítségével pedig leleplezhetjük a kapitalizmus hatékonyságára és zöld megújulására való képességéről szóló öntelt kinyilatkoztatásokat.

Fordította: Sidó Zoltán
Az eredetivel egybevetette: Nagy Kristóf

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh, Róbert (2018): Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. In: *Hungarian Historical Review*, Vol. 7., No. 3.: 5–35.
- Bockman, Johanna – Gil Eyal ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, No. 21.: 102–149.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: 'A galaxy without borders'. In: *Theory & Society*, Vol. 36., No. 4.: 343–371.
- Bódai Zsuzsanna (2012): Az úttörővasút létesítésének ideológiai szerepei a negyvenes évek végén. In: *Új forrás*, Vol. 44., No. 8.: 4–14.
- Böröcz, József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3. 3–20.
- Chari, Sharad – Katherine Verdery (2009): Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51., No. 1.: 6–34.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György ([1983] 1991): *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi.
- Frank, Andre Gunder (1992): Nothing New in the East: No New World Order. In: *Social Justice*, Vol. 19., No. 1.: 34–6.
- Gille, Zsuzsa (1997): Two pairs of Women's Boots for a Hectare of Land: Nature and the Construction of the Environmental Problem in State Socialism. In: *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 8., No. 4.: 1–21.
- Gille, Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Gille Zsuzsa ([2010] 2014): Létezik-e globális posztoszocialista állapot? In: *Fordulat*, No. 21.: 266–297.
- Goldman, Marshall (1972): *The Spoils of Progress: Environmental Pollution in the Soviet Union*. MIT Press.
- Harper, Krista (2006): *Wild Capitalism: Environmental Activists and Post-Socialist Political Ecology in Hungary*. Boulder, CO: East European Monographs.
- K. Horváth Zsolt (2013): Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. In: *Múltunk*, Vol. 58., No. 2.: 127–144.

- Konrád György – Szelényi Iván ([1979] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Latour, Bruno (1993): *The Pasteurization of France*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno ([1991] 1999): *Sohasem voltunk modernek*. Osiris.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1848] 1959): A Kommunista Párt kiáltványa. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 4. Kossuth.
- Moore, Jason W. (2017): The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 44., No. 3.: 594–630.
- Moore, Jason W. (2018): The Capitalocene Part II: Accumulation by Appropriation and the Centrality of Unpaid Work/Energy. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 45., No. 2.: 237–279.
- Rindzevičiūtė, Eglė (2018): Soviet Policy Sciences and Earth System Governmentality. In: *Modern Intellectual History*, 1–30. Interneten: <https://www.cambridge.org/core/journals/modern-intellectual-history/article/soviet-policy-sciences-and-earth-system-governmentality/D92EA16914D0A87E717B8D7C0DFE24DA> (Letöltve: 2019.03.07.).
- Rogers, Douglas (2010): Postsocialisms Unbound: Connections, Critiques, Comparisons. In: *Slavic Review*, Vol. 69., No. 1.: 1–15.
- Scanlan, John (2005): *On Garbage*. Reaktion.
- Schnaiberg, Allan (1980): *The Environment: From Surplus to Scarcity*. Oxford University Press.
- Simai Mihály (1990): Környezetbarát fejlődésünk feltételeiről. In: *Valóság*, Vol. 33., No. 9.: 1–10.
- Stanisz, Jadwiga (1992): *The Ontology of Socialism*. Clarendon Press.
- Steffen, Will – Broadgate, Wendy – Deutsch, Lisa – Gaffney, Owen – Ludwig, Cornelia (2015): The Trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration. In: *The Anthropocene Review*, Vol. 2., No. 1.: 81–98.
- Szirmai Viktória (1999): *A környezeti érdekek Magyarországon*. Pallas Stúdió.
- Szlávik János (1991): Piacosítható-e a környezetvédelem? In: *Valóság*, Vol. 34., No. 4.: 20–27.
- Veress József (1982): A környezetvédelem szabályozásáról – vállalatgazdasági nézőpontból. In: *Iparpolitikai Tájékoztató*, Vol. 19., No. 11.: 46–51.
- Ziegler, Charles E. (1992): Ideology, Postcommunist Values and the Environment. In: *Ideology and System Change in the USSR and East Europe*. Szerk.: Urban, Michael E.. Palgrave Macmillan.